

Agnieszka Wolk
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

SFERA *SACRUM* W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ – KAPLICZKI WARSZAWSKIEJ PRAGI

Sacrum in the urban space – urban shrines of Warsaw Prague

ABSTRAKT

Praga jest bardzo modną ostatnio centralną częścią prawobrzeżnej Warszawy, często marginalizowaną, ale uznawaną też za „prawdziwą” część stolicy, gromadzącą tradycję i kulturę warszawiaków. Częścią tej kultury i tradycji jest religia. Praga zawsze była bardziej religijna od innych dzielnic Warszawy. W przestrzeni miejskiej uwidacznia się to przede wszystkim poprzez obecność obiektów religijnych. Są to nie tylko kościoły, najbardziej widoczne w mieście, ale również kapliczki i krzyże często znajdujące się w podwórkach starych praskich kamienic czy na rogach ulic. Są one mniej widoczne dla turysty zwiedzającego modną dziś Pragę, ale bliskie mieszkańcom. Fenomenem jest już sam fakt, że wciąż istnieją i wciąż trwają w przestrzeni miejskiej, że ktoś o nie dba. To by wskazywało, że stanowią dla mieszkańców wartość symboliczną, wiążąc się z tradycją, historią, kulturą i religią. To wskazywałoby także, że sfera *sacrum* jest stale obecna w miejskiej przestrzeni, co pozostaje jednocześnie zaprzeczeniem radykalnych tez teorii występujących w obszarze socjologii religii, wiążących urbanizację z sekularyzacją.

Słowa kluczowe: przestrzeń miejska, sfera *sacrum*, kapliczki, Warszawa, Praga.

ABSTRACT

Warsaw Prague, placed in the central part of right side of Warsaw is regarded a very fashionable district recently. It has been often marginalized, but also considered a “real” part of the capital that brings together tradition and culture of Warsaw. Part of this culture and tradition is religion. Prague has always been more religious than other districts of Warsaw. In the public space, it is noticeable mainly by the presence of religious objects. They are more of them in the Prague than anywhere else in Warsaw. These are not only churches, most visible in the city, but also shrines and crosses, often found in backyards of old Prague's houses or on street corners. They are less visible for tourists, visiting today's Prague, but important for residents. The phenomenon is the fact that they still exist in the urban space that someone cares about them. That would indicate, that they are objects of symbolic value, bound to tradition, history, culture and religion for the inhabitants of Prague. It also would indicate, that the *sacrum* sphere is always present in the urban space, despite some radical thesis in sociology of religion, connecting urbanization with secularization.

Keywords: urban space, *sacrum*, shrines, Warsaw, Prague

Wprowadzenie

Kapliczki, czyli tzw. mała architektura sakralna, od dawna już wpisane są w polski krajobraz zarówno wsi, jak i miast. Od dawna też wpisane są w krajobraz miejski Warszawy, a także jej dzielnicy – Pragi [Woźniak, Woźniak 2009, Zielińska 1991]. Jednak jako obiekty zazwyczaj niewielkich rozmiarów, a także z powodu swego usytuowania – na fasadach kamienic, w podwórkach-studniach starych, często zaniedbanych kamienic lub na rogach ulic – są jednocześnie mało widoczne we współczesnej przestrzeni miasta, pełnego zgłębku i najróżnorodniejszych informacji, docierających zewsząd do mieszkańca, przechodnia czy turysty. Znacznie bardziej – niż wtapiające się w otoczenie kapliczki – widoczne są w mieście takie obiekty sakralne, jak kościoły, kaplice lub cmentarze. Miejskie kapliczki są widoczne dla tych, którzy obcują z nimi na co dzień, czyli dla stałych mieszkańców, a także dla tych, którzy chcą je zauważyć i wybiorą się na ich poszukiwanie, najlepiej pieszo albo na rowerze, bo trudne jest ich odnalezienie przy poruszaniu się po mieście samochodem. W ostatnich latach obserwuje się zwiększone zainteresowanie kapliczkami miejskimi Warszawy, podejmowanie prób ich inwentaryzacji, dokumentacji, zrozumienia ich fenomenu i roli, co – jak się wydaje – może być wynikiem obawy, czy te znaki pamięci, historii, kultury i religii mieszkańców zdołają przetrwać w dynamicznie zmieniającej się przestrzeni miejskiej [Bohdziewicz, Stopa 2009; Woźniak, Woźniak 2009: 27; Zielińska 1991]. Artykuł ten ma na celu spojrzenie na praskie kapliczki jako na zjawisko przestrzenne i wizualne, a zarazem fenomen kulturowy (zwłaszcza religijny), będący wyrazem obecności sfery *sacrum* w środowisku wielkomiejskim, co pozostaje w pewnej sprzeczności z niektórymi radykalnymi tezami teorii sekularyzacji wiążącymi urbanizację z utratą znaczenia wartości religijnych w życiu społecznym [por. Mariański 2004: 366–367; Piwowarski 1996].

Sfera *sacrum* w przestrzeni miejskiej

Najogólniej rzecz ujmując, sferę *sacrum* stanowi to, co święte, niezwykłe i niecodzienne, które przeciwstawione jest sferze *profanum*, czyli temu, co nieświęte, świeckie, zwyczajne i powszednie [Dyczewski 2004]. Ten teoretyczny podział rzeczywistości i sfer życia człowieka został wprowadzony do socjologii religii przez Emile'a Durkheima, upowszechniony przez Rudolfa Otto, a koncepcja sfery *sacrum* została następnie rozwinięta przez Mircei Eliadego. Silnie podkreślał on przeciwieństwo *sacrum* i *profanum* i uważał, że *sacrum* może się wyrażać w najróżniejszy sposób, np. w mitach, rytuałach, boskich postaciach, świętych, zwierzętach, roślinach czy w szczególnych miejscach. Według M. Eliadego, *sacrum* może pojawić się w dowolnym miejscu i czasie, czyli każda rzecz może zostać zamieniona w rzecz świętą, a każda grupa społeczna włącza do sfery *sacrum* te przedmioty, rzeczy, miejsca lub wydarzenia, które uznaje za wyjątkowe w stosunku do pozostałych. Ta zamiana charakteru ze świeckiego w święte, nazwana usświęceniem lub sakralizacją, dokonuje się poprzez wyjęcie ich ze sfery *profanum* i włączenie do sfery *sacrum*. Może też zachodzić proces przeciwny, czyli desakralizacja, gdy temu co święte, religijne nadawany zostaje charakter świecki, niereligijny. Chociaż oba te pojęcia od początku poddawane były krytyce [Buchowski 2005: 228–229], to wciąż są używane i przydatne w badaniach nad religią w społeczeństwach nowoczesnych, czyli zurbanizowanych, w których wyraźnie widać oddzielenie tych dwóch sfer życia – religijnej i niereligijnej [Dyczewski 2004: 359]. Dodać jednak należy, że ich współobecność, relacje między sferami *sacrum* i *profanum* zachodzące w przestrzeni miejskiej wydają się bardzo ciekawe dla socjologicznego oglądu.

Sfera *sacrum* w miejskiej przestrzeni istniała od najdawniejszych czasów, najpewniej od założenia ośrodka [Madurowicz 2002: 135]. Świątynie zawsze górowały nad miastem, pokazując już z daleka dominację *sacrum*, ale zarazem ulokowane były w bliskim sąsiedztwie placu miejskiego, który jawić się może jako miejsce spotkania spraw ludzkich i boskich [Jałowiecki 2002: 64, Madurowicz 2002: 135]. Na przestrzeni wieków te proporcje między sferami *sacrum* i *profanum* w miejskiej przestrzeni zaczęły się zmieniać, a świątynia już nie góruje, a bywa niemal niezauważalna pośród zwartej zabudowy i wieżowców, zdominowana przez sferę *profanum*, nowoczesność i utylitarność [Madurowicz 2002: 135]. We współczesnym mieście tę zepchniętą na margines, ale wciąż istniejącą sferę *sacrum* stanowią przede wszystkim obiekty religijne, takie jak: kościoły, kaplice i cmentarze, a także tzw. mała architektura sakralna, czyli kapliczki i krzyże, jak również obecne w mieście symbole religijne. Socjolog miasta i historyk sztuki, Aleksander Wallis, uznał świątynię (zwłaszcza gotycką lub barokową) za jeden z trzech najważniejszych obszarów kulturowych w mieście, obok mieszkania i centrum miasta. Jest to obszar istotny z punktu widzenia grupy społecznej z nim związanej i z niego korzystającej, w tym przypadku ważnej dla gminy religijnej, współtworzący całość społeczno-przestrzenną [Wallis 2001: 85-87]. Jak zaznaczył A. Wallis, wszystkie miasta, także starożytne, były budowane w ten sposób, by znalazły się w nich te obszary kulturowe – agora i akropol w miastach greckich, forum w miastach rzymskich, rynek główny i plac katedralny w europejskich miastach średniowiecznych [Wallis 2001: 90].

Aleksander Wallis duże znaczenie przypisuje obecności symboli w mieście. Miasto jest przesycone symbolami, obrasta nimi w ciągu wieków, tak jak święte obrazy obrastały wotami religijnymi [Wallis 1967: 82]. Te najróżniejsze symbole zawsze związane ze zróżnicowaną miejską zbiorowością, w której służbie pozostają; wśród nich wyróżnić można symbole religijne i narodowe, symbole klas, warstw i zawodów, symbole używane przez grupy młodzieżowe, symbole używane przez grupy przestępcze czy symbole przygotowane dla turystów [Wallis 1967: 58]. Odmienny jest też zasięg terytorialny symboli – niektóre z nich ograniczają się tylko do dzielnicy, zwłaszcza gdy jest ona odrębna etnicznie lub religijnie, ale bywają też symbole o zasięgu ponadlokalnym [Wallis 1967: 58]. Ten zróżnicowany zasięg symboli religijnych widoczny będzie przy opisie małej architektury sakralnej czyli kapliczek na warszawskiej Pradze.

Historia kapliczek warszawskich

Kapliczki od bardzo dawna widoczne są w przestrzeni Warszawy. Były one stawiane wzdłuż głównych dróg dojazdowych do miasta, przy wioskach obok nich leżących, a także przy przeprawach przez Wisłę [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 69]. Przedsięwzięciem na wielką skalę była droga krzyżowa – Kalwaria Ujazdowska, składająca się z 28 kaplic, wybudowanych w latach 1724–1731, przy fragmencie gościńca prowadzącym z Czerska do Warszawy (dzisiejszej alei Ujazdowskiej), a rozpoczynająca się przy obecnym Placu Trzech Krzyży, na którym zachowały się do dzisiaj dwa obeliski z krzyżami, wyznaczające jej początek. Kalwaria Ujazdowska przetrwała do końca XVIII w. [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 69–70]. Kapliczki stawiano przy innych drogach dojazdowych, np. na Woli wzdłuż obecnej ulicy Wolskiej i Górczewskiej, czy przy drodze prowadzącej na pola elekcyjne Woli (zachowała się kapliczka z XIX w. przy ulicy Elekcyjnej), jak również wzdłuż gościńca piaseczyńskiego, czyli dzisiejszej ulicy Puławskiej [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 70]. Obiekty małej architektury wznoszono także w samym mieście, czego najstarszymi przykładami są istniejące do dzisiaj kapliczki – Matki Bożej Passawskiej z 1683 roku na Krakowskim Przedmieściu i św. Jana

Nepomucena z 1733 roku, przy ulicy Senatorskiej [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 70]. Kapliczki stawiane były także później, np. w czasie „cudu nad Wisłą” w 1920 roku, a masowo zaczęły być wznoszone, zazwyczaj w podwórkach-studniach starych kamienic w czasie II wojny światowej, przyjmuje się, że od 1943 r. [Zielińska 1991: 6–17]. Po godzinie policyjnej umożliwiały wspólną modlitwę, co łagodziło agresję, dawało nadzieję, poczucie wspólnoty i pomagało w radzeniu sobie z grozą wojny [Zielińska 1991: 18]. Najwięcej kapliczek podwórkowych zachowało się do dzisiaj w śródmieściu Warszawy oraz na Pradze, gdzie stanowią jeden z elementów kolorytu dzielnicy. Na Grochowie i Kamionku rzadkie są kapliczki podwórkowe, bo mało w tych rejonach budowano okazałych kamienic czynszowych, za to kapliczki istniejące są znacznie starsze niż te z lat wojennych – pochodzą zwykle z końca XIX w. lub początku XX w. [Woźniak, Woźniak 2009: 12–13].

Próba typologii kapliczek w przestrzeni miejskiej Warszawy

W literaturze przedmiotu pojawiają się różne typologie kapliczek, czy kapliczek przydrożnych, przy czym rozmaite ich formy są mniej lub bardziej popularne w zależności od regionu kraju [Adamowski 2011: 18, Kłodnicki 2011: 12], miasta, czy dzielnicy miasta – dotyczy to także Pragi [Woźniak, Woźniak 2009: 13–28]. W zależności od tego, czy i w jakich jednostkach osadniczych kapliczki są (lub były) usytuowane, funkcjonują one jako: kapliczki przydrożne, kapliczki podmiejskie, kapliczki miejskie, kapliczki śródmiejskie, kapliczki przyuliczne, kapliczki podwórkowe, ołtarzyki, albo po prostu jako kapliczki. W niektórych typologiach do kapliczek zaliczane są także krzyże [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 68]. Wiele warszawskich kapliczek – także na Pradze – było wznoszonych w osadach jako kapliczki podmiejskie, ale wchłonęło je miasto rozrastające się nieustannie na przestrzeni lat. Dlatego też próbę typologii kapliczek w miejskiej przestrzeni wypada zacząć od definicji kapliczki przydrożnej. Definicję taką konstruuje historyk sztuki, Bogusław Czechowicz [Czechowicz 2002: 356–357], który uznaje za kapliczkę przydrożną niedużą budowlę lub rzeźbę kultową (ale nie figurę przydrożną, czyli taką formę plastyczną, w której dominuje rzeźba figuralna), wznoszoną przy drogach jako wotum, wyraz dziękczynienia lub dla celów obrzędowych. Kapliczka przydrożna może mieć formę: 1) kaplicy (domku) z ołtarzykiem, do której można wejść, a nawet usiąść czy uklęknąć, 2) znacznie bardziej popularną formę wieżyczki z wnęką na obraz lub rzeźbę, 3) formę słupa (kolumny, filara), który zwieńczony jest głowicą z niszami lub tablicą z obrazem, najbardziej popularną w średniowieczu, a potem w XIX w., 4) formę małego domku zawieszzonego na drzewie, bardzo popularną w XX w. Użyty budulec także jest zróżnicowany – może nim być kamień, drewno, żelazo, metal, mogą być też obiekty murowane. Najczęściej kapliczki są poświęcone Matce Boskiej, Jezusowi oraz świętym – Florianowi, Janowi Nepomucenowi, Sebastianowi i Franciszkowi Ksaweremu. Kapliczki przydrożne stawiane były przy drogach wylotowych z osiedli, na rozstajach dróg, a także na granicach pól. Traktowane są one zazwyczaj jako obiekty sztuki ludowej, chociaż – jak pisze B. Czechowicz – często były wykonywane na zamówienie przez rzemieślników, a nawet artystów.

Zygmunt Kłodnicki, etnograf, który dokonał bardzo szczegółowej typologii kapliczek stawianych przez katolików i wyznawców prawosławia (na potrzeby sporządzonych przez siebie w 1988 r. kilku map w *Polskim atlasie etnograficznym*), zwrócił uwagę, że obfitość ich form, zróżnicowanie i występowanie form pośrednich było tak duże, że należało zrezygnować ze ścisłej definicji pojęcia kapliczki, co umożliwiło uwzględnienie w atlasie w miarę pełnego materiału źródłowego, zebranego podczas badań terenowych [Kłodnicki 2011: 12]. Ostatecznie badacz ten

wyróżnił cztery podstawowe typy kapliczek, ich podtypy oraz liczne kombinacje wyróżnionych cech, np. w zależności od kształtu daszka kapliczki [Kłodnicki 2011: 14–15]. Podstawowe typy i podtypy są następujące: 1) kapliczki domkowe naziemne (z figurą pod daszkiem na słupach tzw. daszkowe lub domkowe z ołtarzykiem), zróżnicowane pod względem kształtu daszku, 2) kapliczki słupowe (kapliczki słupowe z jedną wnęką na figury lub obrazki, z paroma wnękami, z jedną wnęką główną i kilkoma mniejszymi; a także kapliczki słupowe wielokondygnacyjne, czyli z kilkoma wnękami na każdej kondygnacji), także zróżnicowane pod względem kształtu daszku, 3) kapliczki skrzynkowe (umieszczone na drzewie, na słupie drewnianym, na słupie murowanym, na postumencie krzyża lub jego dolnej partii, na zewnętrznej ścianie chałupy), 4) kapliczki wnękowe (umieszczone tak jak skrzynkowe – na drzewie, na słupie drewnianym, na słupie murowanym, na postumencie krzyża lub jego dolnej partii, na zewnętrznej ścianie chałupy). Autor ubolewa nad tym, że niesłusznie nie brał wówczas pod uwagę figur ani krzyży, które towarzyszyły kapliczkom, wyrażając nadzieję, że na uaktualnionych mapach etnograficznych te obiekty sakralne już się pojawią [Kłodnicki 2011: 12, 15].

Z kolei architektki krajobrazu – Anna Różańska-Mazurkiewicz i Małgorzata Kaczyńska, opisując kapliczki i krzyże w krajobrazie Warszawy (a zwłaszcza w krajobrazie warszawskiego Ursynowa), oparły się na definicji kapliczki przydrożnej, zaczerpniętej ze *Słownika terminologicznego sztuk pięknych* [1996], zgodnie z którą, „kapliczka przydrożna to niewielka budowla kultowa, wznoszona w celach wotywnych, dziękczynnych, obrzędowych itp., w formie wolno stojącego domku, wieżyczki z wnękami, figury na słupie, ozdobnej skrzynki na drzewie” [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 68]. Autorki wybrały ją dlatego, że – jak stwierdziły – jest to definicja współczesna i pozwalająca uznać krzyż za specyficzną formę kapliczki [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 68]. Jak widzimy, definicja ta bardzo jest podobna do określenia autorstwa B. Czechowicza, z tym zastrzeżeniem, że w jego sformułowaniu nie ma mowy o krzyżu jako formie kapliczki. Autorki zaznaczyły, że charakteryzując kapliczki (w tym krzyże), należy mieć na uwadze nie tylko ich formę, ale i treść, którą niosą jako sakralne obiekty architektoniczne, związane z konkretnym miejscem i społecznością je zamieszkującą – jego historią, kulturą, religią i krajobrazem [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 75]. Kapliczki upamiętniają ważne dla społeczności wydarzenia z przeszłości, wskazują przebieg dawnych traktów, np. dróg dojazdowych do miasta, zasięg niegdysiejszych wsi, które wchłonęło rozrastające się miasto, pokazują także miejsca ważne dla mieszkańców i uświęcone poprzez postawienie kapliczki [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 75]. Na podstawie badań przeprowadzonych na Ursynowie autorki doszły do wniosku, że we współczesnym mieście zaciera się kontekst krajobrazowy kapliczki przydrożnej, która kiedyś była drogowskazem, a dzisiaj jest ledwie widoczna pośród innych elementów obecnych w przestrzeni miejskiej, takich jak: wielkie bloki, latarnie, słupy sygnalizacyjne czy wszechobecne reklamy [Różańska-Mazurkiewicz, Kaczyńska 2013: 75].

Na zewnętrzną formę i wewnętrzną treść warszawskich kapliczek miejskich zwróciła też uwagę Marta Zielińska, filolog, od lat zajmująca się Warszawą [Zielińska 1991: 22–27]. Na początku lat 90. XX wieku badała ona i dokumentowała kapliczki podwórkowe na terenie Śródmieścia i okolic, zastrzegając, że są to badania amatorskie. Mimo tego zastrzeżenia stanowią one do dzisiaj podstawową i klasyczną już publikację, dotyczącą kapliczek miejskich Warszawy, zwłaszcza podwórkowych, z której korzystają kolejni badacze. Zdaniem M. Zielińskiej, forma zewnętrzna kapliczki i jej treść wewnętrzna pełnią ważną rolę estetyczną, przy czym na podstawie formy zewnętrznej, czyli cech wyglądu można określić typ czy rodzaj kapliczki podwórkowej, zaś

jej treść wewnętrzna – czyli dekoracja i wystrój kapliczki, a także zieleń wokół niej, będące przedmiotem dbałości mieszkańców, stanowią element ich żywotności. Autorka, stosująca do kapliczek podwórkowych zamiennie nazwy „kapliczka” lub „ołtarzyk”, wyróżniła cztery ich typy, niekiedy z podtypami [Zielińska 1991: 22-25]: 1) ołtarzyki umieszczone w bramach, rzadziej kapliczki lub figury, niekiedy umieszczone są nie w bramach, tylko na klatkach schodowych; 2) wolno stojące figury na cokołach, przedstawiające najczęściej Matkę Boską, a rzadziej Chrystusa; 3) kapliczki „klecone” – według słów M. Zielińskiej – własnym sumptem przez mieszkańców, najbardziej różnorodne i oryginalne, a także najliczniej występujące w Śródmieściu, przy czym podzielone na dwa podtypy a) wolno stojące, zazwyczaj pośrodku podwórka-studni na murowanym postumencie i b) przylegające do muru np. oszklone skrzynki drewniane, które nazywa „gablotkami”, skrzynki na nóżce, czy drewniane kapliczki stojące na ziemi; 4) kapliczki we wnękach, niekiedy specjalnie wyżłobionych w ścianie, w których umieszczone są figurki Matki Boskiej, święte obrazki, rzeźby lub płaskorzeźby, niektóre z nich są oszklone. Jak zauważa M. Zielińska, wystrój kapliczek i zieleń wokół nich jest miernikiem tego, czy kapliczki „żyją”, a żyją życiem ludzi, którzy ozdabiają kapliczki najróżniejszymi ozdobami wedle swego gustu i upodobań [Zielińska 1991: 25–27]. Stąd często obserwator ma poczucie nadmiaru dewocjonaliów w postaci figurek, obrazków, sreber, różańców, krzyżyków, kwiatów sztucznych i prawdziwych, zniczy, lampek do oświetlenia. Według autorki, nie musi to być oznaka kiczu, świadczy raczej o ich uroku i niebanalności, bo każda z tych kapliczek jest niepowtarzalna. Podobnie rośliny – posadzone w skrzynkach lub ogródku wokół kapliczki, umieszczone w wazonach, czasem nawet zasłaniające kapliczkę – pełnią ważną rolę estetyczną w wystroju kapliczek, a zadbane rośliny świadczą o tym, że kapliczka żyje. Dla M. Zielińskiej kapliczki podwórkowe nie mają nic wspólnego z kiczem, stanowią „podwórkową sztukę sakralną”, silnie związaną z miejscowymi mieszkańcami [Zielińska 1991: 22].

Podobnie do niej patrzają na warszawskie kapliczki podwórkowe etnograf i fotograf Anna B. Bohdziewicz, robiąca zdjęcia kapliczek w Warszawie już od 1981 r. oraz Magdalena Stopa, historyk sztuki i autorka książek o Warszawie i jej mieszkańcach. Ich dziełem jest wydany w 2009 r. album zawierający zgrupowane według dzielnic liczne zdjęcia warszawskich kapliczek, którym towarzyszą wywiady z ich opiekunami [Bohdziewicz, Stopa 2009]. Jednak nie przy każdym zdjęciu są umieszczone relacje opiekunów, bo – jak zaznaczają autorki – bardzo trudno znaleźć obecnie świadków wydarzeń z 1943 r., którzy mogliby opowiedzieć historie kapliczek. Starzy lokatorzy zmarli albo wyprowadzili się, a nowi nic już o nich nie wiedzą [Bohdziewicz, Stopa 2009: 9]. Autorkom znane są niewątpliwie różne klasyfikacje kapliczek, ale chodzi im przede wszystkim o ich dokumentację i o uchwycenie ich fenomenu – tego, że wciąż trwają w miejskiej przestrzeni, że mogą świadczyć o wierze mieszkańców, o ich religijności czy o religijności ludowej w mieście, o ich walorach estetycznych. Te walory są przez nie doceniane – kapliczki są zaskakującym elementem w dzisiejszej rzeczywistości miasta, elementem autentycznym, bo powstałym z potrzeby serca i naznaczonym indywidualnie przez opiekunów kapliczki [Bohdziewicz, Stopa 2009: 15–16]. Nieco kiczowaty wystrój kapliczek – plastikowe kwiaty, ozdoby, maskotki, obowiązkowe zdjęcie Jana Pawła II – wzdusza autorki, chociaż innych może śmieszyć, czy nawet gorszyć. Obecność tych dewocjonaliów świadczy, zdaniem autorek, o wierze jednostek, a czasem całej społeczności (Bohdziewicz, Stopa 2009: 16).

Konieczność wieloaspektowego spojrzenia podczas systematyzowania kapliczek akcentował kulturoznawca Jan Adamowski, zalecając branie pod uwagę - oprócz formy architektonicznej kapliczki przydrożnej lub krzyża, to jest typów konstrukcji i ich wystroju,

przeważającej w literaturze przedmiotu – wielu innych istotnych aspektów, komplementarnych względem siebie [Adamowski 2011: 18–19]. Zalicza on do nich: miejsce lokalizacji kapliczki, wybrane przecież nieprzypadkowo i wiążące się z motywacją jej wystawienia; czas, w którym powstała kapliczka i okresy, w których jest bardziej używana; fundatora kapliczki, który może być indywidualny lub zbiorowy; materiał, z którego wykonano kapliczkę, bo ma wpływ na jej formę, jest też wyrazem przemian upodobań, gustów i mody; zdobienia, będące wyrazem indywidualności budowniczych; znaki symboliczne, przede wszystkim religijne; otoczenie roślinne, związane z symboliką drzew, krzewów i roślin, ich układem, np. specjalnie wydzielonym ogrodem; napisy pamiątkowe, które mówią o intencjach wzniesienia kapliczki, czasie powstania lub odnawiania, funkcjach; patronów, obecnych w kapliczkach w postaci rzeźb, gdyż wiąże się to z typem miejsca i oczekiwaniami co do ich roli patronackiej; zdarzenia wokół kapliczek, przy czym ważna jest ich natura i funkcje, jak np.: zdarzenia religijne i parareligijne (nabożeństwa majowe, czerwcowe, majenie ołtarzy), zdarzenia obrzędowe (pożegnanie zmarłego, święcenie pokarmów), oraz zdarzenia społeczno-polityczne (zebrania, wiece, powitania, pożegnania). Wymieniwszy te aspekty, J. Adamowski przedstawia typologię opartą na kryterium motywacji stawiania kapliczek i krzyży przydrożnych, uznając je za aspekt podstawowy i najważniejszy, bo stanowiący pierwszą przyczynę powstania kapliczki i wpływający na późniejsze jej funkcjonowanie w społeczności lokalnej [Adamowski 2011: 17–41]. Zastrzega jednak, że w praktyce mamy nieraz do czynienia z kilkoma motywacjami związanymi z jednym obiektem i wobec tego – z różnymi funkcjami, które on pełni w społeczności [Adamowski 2011: 17, 41]. Wyróżnione przez Adamowskiego typy motywacji stawiania kapliczek są następujące: 1) motywacje wierzeniowo-demonologiczne – celem postawienia kapliczki była sakralizacja przestrzeni pierwotnie uznanej za demoniczną, 2) motywacje wierzeniowo-magiczne – celem było zapobieganie epidemiom, 3) motywacje religijne – postawienie kapliczki w wyniku objawienia lub głębokiej wiary fundatorów, 4) motywacje wotywnie – w podziękowanie za otrzymane łaski, 5) motywacje w intencji prośby skierowanej do *sacrum* o ochronę lub pozyskanie czegoś, 6) jako znaki miejsca śmierci i pochówków, 7) motywacje ekspiacyjne – przede wszystkim za popełnione zbrodnie, 8) jako znaki graniczne majątku, wioski lub parafii, 9) motywacje związane z upamiętnieniem wydarzeń historycznych, religijnych lub prywatno-rodziny.

Ten krótki przegląd wybranych sposobów typologizacji kapliczek pokazuje skalę trudności ich systematyzacji, ale także zróżnicowane, choć niekiedy komplementarne, podejścia badaczy do tego problemu.

Kapliczki na warszawskiej Pradze

Praga to centralna część prawobrzeżnej Warszawy, przy czym stanowią ją dwie dzielnice – Praga Południe i Praga Północ, w których skład wchodzi po cztery osiedla. W skład Pragi Południe: Kamionek, Grochów, Gocław i Saska Kępa, a w skład Pragi Północ: Stara Praga, Szmulowizna, Nowa Praga i Pelcowizna. Potocznie mówi się o Pradze, mając na myśli obie praskie dzielnice, albo nawet całą prawobrzeżną Warszawę, jako odmienną od Warszawy lewobrzeżnej, przy czym często podkreślana jest także odrębność i specyfika poszczególnych prawobrzeżnych dzielnic i osiedli¹. Praga stanowi najstarszą prawobrzeżną część Warszawy, przy

¹Przykładowo, w odpowiedzi na dwa pytania wywiadu: „Jak określił(a)byś charakter Pragi?” i „Co uważasz za Pragę (jakie terytorium)?” wszyscy badani podkreślili jej odmienną i wewnętrznie zróżnicowaną. Badania pilotażowe, dotyczące postrzegania przestrzeni miejskiej warszawskiej Pragi przez jej mieszkańców, przeprowadzone zostały przez autorkę artykułu w 2014 r., przy użyciu wywiadu pogłębionego. Próba obejmowała 9 osób.

czym początkowo była oddzielnym miastem, które do stolicy przyłączone zostało dopiero w 1791 roku [Sołtan 2006: 13, 15–17]. Jako warszawska dzielnica Praga była zróżnicowana wyznaniowo, np. w okresie międzywojennym na Grochowie mieszkali katolicy, prawosławni i Żydzi, a także niewierzący [Woźniak, Woźniak 2009: 7].

Praga nieprzypadkowo została wybrana jako teren obserwacji, gdyż jest tą częścią Warszawy, w której kapliczek jest najwięcej. A.B. Bohdziewicz i M. Stopa naliczyły ich prawie setkę, na stronie internetowej dla sympatyków Pragi figuruje około dwustu kapliczek, przy czym krzyże też są traktowane jako kapliczki [Bohdziewicz, Stopa 2009: 16; Portal „Na Pradze”: 2016], zaś tylko na terenie dwóch osiedli – Grochowa, Kamionka i w okolicach gminy Wawer – skatalogowano ponad 120 kapliczek [Woźniak, Woźniak 2009: 12]. Kapliczki stanowią nieodłączny element praskiej przestrzeni, istniejący tu od dawna, niekiedy od końca XIX w. – jak kapliczki na Grochowie, a przynajmniej od czasów ostatniej wojny, kiedy wznoszono je masowo w czasie trwogi – czego przykładem są kapliczki podwórkowe Starej Pragi [Woźniak, Woźniak 2009: 12; Krygiel: 37]. Przetrwwały, gdyż Praga w odróżnieniu od lewobrzeżnej Warszawy nie została zniszczona w czasie działań wojennych. Całkiem nieźle miały się też kapliczki przez cały okres PRL-u, w przeciwieństwie do wciąż zaniedbanych praskich kamienic, chociaż czasem zastawiane były śmietnikami. Paradoksalnie dopiero w czasach wolnej Polski i gospodarki wolnorynkowej można żywić pewne obawy co do przyszłości kamienic (których dewastacja pogłębiła się w ciągu ostatnich 25 lat) i towarzyszących im kapliczek [Bohdziewicz, Stopa 2009: 16]. Plany remontów, renowacji i rewitalizacji miejskiej przestrzeni, a zwłaszcza wyburzanie starych doprowadzonych do ruiny kamienic, których na Pradze jest wiele, stwarza niebezpieczeństwo likwidacji kapliczek, bo gdy znika kamienica, razem z nią znika kapliczka, dając miejsce nowoczesnym apartamentowcom [Bohdziewicz, Stopa 2009: 16]. Nawet gdy kamienica pozostaje, to po rewitalizacji zmieniają się często mieszkańcy, gdyż dawni „związani” z kapliczkami, nie są w stanie ponosić wysokich kosztów utrzymania mieszkania. Warto też pamiętać, że mieszkańcy, pamiętający historie kapliczek z czasów wojny, są już wiekowi, a niejednokrotnie już odeszli – przeprowadzili się albo zmarli [Bohdziewicz, Stopa 2009: 9, 11]. Tymczasem rewitalizacje na Pradze są coraz częstsze, od czasu gdy stała się modną dzielnicą, co szybko dostrzegli deweloperzy. Wizerunek Pragi zmienia się stopniowo. Jej stereotypowemu postrzeganiu jako dzielnicy „gorszej”, biednej, niebezpiecznej, zaniedbanej i peryferyjnej, mającemu długie historyczne korzenie [Handke 2007; Sołtan 2006] i utrwalonemu przez lata, towarzyszy widzenie jej jako dzielnicy z potencjałem, dzielnicy o specyficznym kolorycie, „prawdziwie warszawskiej”, autentycznej, bo przechowującej historię, tradycję i kulturę Warszawy, której cała lewobrzeżna część została pozbawiona po Powstaniu Warszawskim. Jak zauważa Andrzej Sołtan, Praga to „autentyczna warszawska starówka” [Sołtan 2006: 27]. Wobec tego praskie kapliczki jawią się ich badaczom jako obiekty architektoniczne lub obiekty sztuki – najbardziej autentyczne, będące wyrazem historii, tradycji, kultury i religii tej specyficznej dzielnicy, przy czym są to obiekty wciąż „żywe”, gdyż to na podwórkach praskich kamienic, gdzie zazwyczaj stoją kapliczki, wciąż toczy się życie codzienne ich mieszkańców [Bohdziewicz, Stopa 2009: 9]. Kamienice te i ich podwórka, chociaż często zabytkowe, są bardzo zaniedbane – z odpadającym tynkiem, łuszczącą się farbą, pomazanymi murami, wybitymi oknami i dużymi kontenerami na śmieci, których nie da się nie zauważyć [Bohdziewicz, Stopa 2009: 11]. Zatem zdziwienie może budzić fakt, że w tak nieuporządkowanej, niezadbanej i nieprzyjaznej przestrzeni znajduje się coś zgoła odmiennego – uporządkowanego, zadbanego i przyjaznego, a nawet „oswojonego”, bo obdarzonego licznymi „pamiątkami osobistymi” [Bohdziewicz, Stopa 2009:

11]. Kapliczka stanowi „inny świat”, wyraźnie wydzielony z nieładu podwórzowej przestrzeni – zazwyczaj świeżo pomalowana, z odmalowaną ścianą koło niej, albo przynajmniej jej częścią, często ogrodzona, otoczona ogródkiem z trawnikiem lub kwiatami. Wydaje się, że trudno o wyraźniejszy przykład obecności sfery *sacrum* – i towarzyszącej jej sfery *profanum* – we współczesnej miejskiej przestrzeni, w której toczy się codzienne bytowanie społeczności.

Zuzanna Krygiel na obszarze Starej Pragi naliczyła 36 kapliczek podwórkowych różnego rodzaju, przy czym wiele z nich upodabnia się do siebie nawzajem, co świadczyłoby o tym, że wzorowano się na istniejących już dziełach lub korzystano z usług tych samych warsztatów [Krygiel 2008: 37]. Autorka, posługując się typologią M. Zielińskiej, stwierdziła, że najczęściej są reprezentowane figurki umieszczone na postumencie, stojące zazwyczaj na środku podwórka i ogrodzone, często też występują figury umieszczone w oszklonej budce (witrynie) stojącej na cokole, rzadziej występują witryny z figurkami lub obrazkami wiszące na ścianach kamienic, zaś najrzadsze są figurki umieszczone w specjalnie wykutych wnękach w ścianie [Krygiel 2008: 38]. Wśród figur dominują figury Marii, zwłaszcza Marii Niepokalanie Poczętej, przedstawianej w białej sukni i niebieskim płaszczu, stojącej na kuli ziemskiej, i deptającej głowę węża, a najrzadziej Chrystusa. W niewielkich kapliczkach znajdują się obrazki święte zamiast figur, a bardzo rzadko – krzyże [Krygiel 2008: 38]. Autorka zwróciła uwagę na to, że w mniejszych kapliczkach tradycyjne figury zostały zastąpione przez wydrążone figurki Marii, służące jako pojemniki na wodę święconą, co świadczyłoby o włączeniu praskich kapliczek w aktualny, społeczny krwiobieg. Przemawia także za tym fakt, że kapliczki liczące już sobie dobrych kilkadziesiąt lat są wciąż zadbane – świeżo pomalowane, ozdobione kwiatami i oświetlone [Krygiel 2008: 38].

Fenomenem podwórkowych praskich kapliczek – przestrzenie związanych z mieszkańcami danej kamienicy – zajęła się Joanna Kalicka, badająca w 2008 r. kapliczki miejskie Starej Pragi, w rejonie ulic: Ząbkowskiej, Brzeskiej, Targowej i Wileńskiej [Kalicka 2011: 220]. Są to zazwyczaj figury przedstawiające Matkę Boską, stojące na środku podwórka lub pod ścianą, przodem lub bokiem do bramy wejściowej, czasem w bramie, a bardzo rzadko w klatce schodowej [Kalicka 2011: 220]. Na podstawie własnych obserwacji i wywiadów przeprowadzonych z opiekunami kapliczek, których nazwała „strażnikami”, J. Kalicka doszła do wniosku, że kapliczki podwórkowe zmieniają swoje funkcje – nie pełnią już wyłącznie funkcji religijnych, ale także niereligijne – pozwalają mieszkańcom wyrazić siebie i zaznaczyć swoją obecność w zdewastowanej przestrzeni praskiego podwórka [Kalicka 2011: 219]. Kapliczki, wydzielone z zaniedbanej przestrzeni podwórka, usytuowane zazwyczaj w jego centralnym miejscu, odnowione, otoczone zielenią i często ogrodzone stanowią wyraźnie przestrzeń świętą, sąsiadującą z „najbardziej brutalną przestrzenią *profanum*”, w której dominuje śmietnik, zaparkowane samochody i butelki po wódce [Kalicka 2011: 224]. Kapliczki mogą być postrzegane jako znaki wiary mieszkańców kamienicy i pełnią funkcję duchową, jednak bardziej dla strażników kapliczek, których w kamienicy jest niewielu (zazwyczaj jedna osoba z całej kamienicy, a tylko czasem 3–4 osoby), niż dla wszystkich jej mieszkańców [Kalicka 2011: 224]. Przy kapliczkach nie są odprawiane regularne nabożeństwa, nie ma spotkań modlitewnych, brak więc wymiaru publicznego i wspólnotowego, charakteryzującego praktyki religijne. Nie są też one indywidualnym miejscem modlitwy, bo nawet strażnicy kapliczek stwierdzają, że „rozmawiają z Matką Boską” niejako przy okazji, w trakcie wykonywanych przy niej codziennych pracach porządkowych, unikając manifestowania swojej religijności. Inni mieszkańcy kamienicy uważają za dziwny pomysł uzewnętrzniania praktyk religijnych na podwórku, w miejscu, gdzie „flaszki

fruwają”, chociaż niektórzy z nich modlą się, patrząc na kapliczkę przez okno swego mieszkania [Kalicka 2011: 224]. Strażnicy kapliczek są osobami religijnymi, ale ich religijność często ma charakter nieinstytucjonalny, nie chodzą oni do kościoła. J. Kalicka zauważyła pewne analogie w traktowaniu przez strażników kapliczek podwórkowych i traktowaniu ogródków działkowych przez ich właścicieli. W obu tych przypadkach – jak stwierdza w rozważaniach na temat antropologii codzienności, cytowany przez nią Roch Sulima – widoczna jest ekspresja podmiotu, będąca wyrazem jego samorealizacji i ukierunkowana na przestrzeń wizualną, najbardziej własną, bo przydomową, jak ogródek działkowy, czy kapliczka podwórkowa, ale i cudzą, bo doskonale widoczną dla innych obserwatorów – jak kapliczki, które mogą zobaczyć przez otwartą zazwyczaj bramę podwórka przechodnie, turyści czy badacze [Kalicka 2011: 220]. W tej przestrzeni, której każdy z mieszkańców może nadać własny, indywidualny rys, dochodzi do „kumulacji ekspresji”, czyli nagromadzenia najróżnorodniejszych przedmiotów. Stąd tak wiele w kapliczkach dewocjonałów: świętych figurek, świętych obrazków, fotografii papieży, krzyżyków, ale i innych przedmiotów, np. maskotek. Podobnie jak w ogródku działkowym, zgromadzone przedmioty zyskują też inne zastosowanie, np. zwykła butelka lub słoik staje się wazonem na kwiaty, a stara opona – doniczką [Kalicka 2011: 221]. Tak ukształtowana, według własnych gustów i upodobań przestrzeń kapliczki podwórkowej, jest także zazwyczaj wysoko waloryzowana przez mieszkańców, przy czym badani podkreślali, że najbardziej podoba im się kapliczka z własnego podwórka oraz fakt, że kapliczka w ogóle istnieje, przez co staje się symbolem historii i pamięci [Kalicka 2011: 221].

Na koniec warto zwrócić uwagę na zaobserwowany przeze mnie podczas spacerów miejskich po warszawskiej Pradze – i podkreślany już wcześniej – kontekst przestrzenny, w który wpisują się kapliczki, a zwłaszcza na relacje między sferą *sacrum* i sferą *profanum* w miejskiej przestrzeni. Na kilku poniższych zdjęciach, przedstawiających wybrane kapliczki w oparciu o typologię zastosowaną przez Annę Różańską-Markiewicz i Małgorzatę Kaczyńską, widać wyraźnie, że kapliczki będące wyrazem sfery *sacrum* w przestrzeni miasta są zarazem otoczone przez sferę *profanum* i nieodłącznie z nią związane. Wyjątkiem jest zabytkowa, murowana kapliczka z 1829 r., z figurą Matki Boskiej Niepokalanej, znajdująca się w Sanktuarium Matki Bożej Królowej Polskich Męczenników na Grochowie, przy Al. Stanów Zjednoczonych 55 (fot. 5), która też jest najlepszym przykładem „żyjącej” kapliczki. Jest ciągle obiektem interakcji społecznych, gdyż odbywają się przy niej wspólne modlitwy na różańcu [Woźniak, Woźniak 2009: 25], a poza tym jej istnienie i pobożność wiernych przyczyniły się do podjęcia decyzji o wybudowaniu obok niej kościoła, który stanął w tym miejscu w 2000 r. Tylko wokół tej kapliczki przestrzeń jest uporządkowana. Kapliczki podwórkowe Starej Pragi mają inny kontekst przestrzenny (fot. 1, fot. 2 i fot. 4) i wyraźnie wydzielone są z podwórkowej przestrzeni – te stojące pośrodku podwórka zostały ogrodzone, otoczone mniej lub bardziej zadbanym trawnikiem, przyozdobione żywymi i sztucznymi kwiatami oraz lampkami, zaś kapliczka-oltarzyk, znajdująca się w bramie, wydzielona została z nieprzyjaznej przestrzeni poprzez odmalowanie części ściany, o którą się opiera, umieszczenie nad nią daszku, chroniącego ją od deszczu, a także poprzez ustawienie jej na postumencie przykrytym białym obrusem. Także i ona została ozdobiona kwiatami, obrazkami, krzyżykami i lampkami. Kapliczkę w postaci skrzynki umieszczonej na drzewie (fot. 3) też można by nazwać podwórkową albo osiedlową, jako że znajduje się na osiedlu kilkupiętrowych bloków, przy ulicy Kickiego 19. Ona także wydzielona została z przestrzeni osiedlowej, pomalowana na jasny kolor, ozdobiona dostawionym oltarzykiem ze sztucznymi kwiatami, obrazkiem z Janem Pawłem II i lampkami. Wszystkim tym

czterem kapliczkom towarzyszy sfera *profanum* – brzydkie, odrapane mury z nieprzyzwoitymi napisami, zdewastowana nawierzchnia podwórka, krzywo położone płyty chodnikowe, okna z wstawionymi płytami z dykty, rzucone na ziemię śmieci. Na osiedlu przy ulicy Kickiego bloki zostały, co prawda, odnowione, ale wulgaryzmy na ścianach są obecne i tym bardziej widoczne. Dodać trzeba, że w bliskim sąsiedztwie kapliczek stoją zwykle kontenery na śmieci i samochody. Samochody widoczne są na niektórych prezentowanych zdjęciach, przy czym stanowią one istotny składnik sfery *profanum* miejskiej przestrzeni. Na tym tle nawet odwołujące się do estetyki kiczu kapliczki wydawać się mogą całkiem ładne, bo kolorowe, otoczone zielenią i zadbane. Kwintesencję relacji między tym, co święte i tym, co świeckie we współczesnym mieście można upatrywać w wielkim krzyżu papieskim na Przyczółku Grochowskim, wystawionym w 1997 r. na pamiątkę V pielgrzymki Jana Pawła II do ojczyzny (fot. 6). Na zdjęciu ujęty został z boku, więc może dlatego wydaje się mniejszy, ale przede wszystkim jest przytłoczony przez dominującą w mieście reklamę wielkoformatową, przekazującą komunikat (na tle nieba), że każdego dnia jesteśmy bliżej perfekcji, ale pod warunkiem skorzystania z oferty medycyny estetycznej.

Fot. 1. Kapliczka w postaci domku wolno stojącego przy ul. Ząbkowskiej 7 (Fot. A. Wolk).

Fot. 2. Kapliczka w postaci ołtarzyka w podwórzu kamienicy przy ul. Brzeskiej 15/17 (Fot. A. Wolk).

Fot. 3. Kapliczka w postaci skrzynki na drzewie przy ul. Kickiego 19 (Fot. Z. Wolk).

Fot. 4. Kapliczka podwórkowa w postaci figury Matki Boskiej na cokole w podwórzu kamienicy przy ul. Brzeskiej 11 (Fot. A. Wolk).

Fot. 5. Kapliczka przydrożna murowana z 1829 r., z figurą Matki Boskiej Niepokalanej. Sanktuarium Matki Bożej Królowej Polskich Męczenników przy Al. Stanów Zjednoczonych 55 (Fot. Z. Wolk).

Fot. 6. Krzyż papieski na Przyczółku Grochowskim przy ul. Kinowej (Fot. Z. Wolk).

Podsumowanie

Sfera *sacrum* istnieje wciąż w przestrzeni miejskiej, chociaż bywa marginalizowana i przytłaczana przez sferę *profanum*. Relacje między *sacrum* i *profanum* wydają się być najciekawsze dla badacza, gdyż pokazują, że miasto jest tworem dynamicznym, zmieniającym się wraz ze swoją przestrzenią fizyczną i społeczną. Dokumentują to prezentowane zdjęcia kapliczek miejskich będących elementami sfery *sacrum*, a także przytaczane rezultaty badań i wywiadów prowadzonych z opiekunami kapliczek miejskich. Choć kapliczki nadal mają znaczenie historyczne i religijne dla mieszkańców Pragi, nadal są im bliskie, i „żywe”, to jednak nie odbywają się przy nich publiczne praktyki religijne o charakterze wspólnotowym. Rzadko mają także miejsce przejawy indywidualnej pobożności, np. modlitwa. Kapliczki stały się dla mieszkańców formą ekspresji, sposobem na zaznaczenie swojej obecności w przestrzeni, którą codziennie użytkują, przestrzeni *profanum*. Czasy się zmieniły, zmieniła się religijność – nie tylko w mieście – a i kontekst przestrzenny jest inny. Pojawiły się wprawdzie postulaty i próby

reaktywacji czy „rewitalizacji” religijności ludowej w mieście, poprzez organizowanie spotkań modlitewnych przy kapliczkach podwórkowych, ale chyba nie do końca udane, bo na małą skalę i krótkotrwale [Boniecki 2014: 3, Draguła 2014: 32–33]. Kapliczki należałoby więc traktować jako wyraz zmieniającej się religijności, której głębszy wymiar związany z postawami i motywacjami uczestników najlepiej zbadać w sposób jakościowy, m.in. dzięki wywiadom ze strażnikami i mieszkańcami prawobrzeżnej Warszawy.

Bibliografia

- Adamowski J. (2011), *Motywacje stawiania krzyży i kapliczek przydrożnych*. [w:] J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 17–41.
- Bohdziewicz A.B., Stopa M. (2009), *Kapliczki warszawskie*. Warszawa: Wydawnictwo Dom Spotkań z Historią.
- Buchowski M. (2005), *Sacrum i profanum*. [w:] H. Kubiak, G. Lissowski, W. Morawski, J. Szacki, *Encyklopedia socjologii. Suplement*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Czechowicz B. (2002), *Kapliczka przydrożna*. [w:] T. Gadacz, B. Milerski (red.), *Religia. Encyklopedia PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, tom 5: 356–357.
- Dyczewski L. (2004), *Sacrum*. [w:] M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański (red.), *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*. Warszawa: VERBINUM Wydawnictwo Księży Werbistów: 358–359.
- Handke K. (2007), *Przyczyny odmienności lewo- i prawobrzeżnej Warszawy*. [w:] A. Stawarz (red.), *Miasto po obu brzegach rzeki – różne oblicza kultury*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, Muzeum Niepodległości w Warszawie.
- Jalowiecki B., Szczepański M.S. (2002), *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Kalicka J. (2011), *Między kapliczką a ogródkiem, między miejscem a znakiem – zmiany w funkcjonowaniu kapliczek podwórkowych na warszawskiej Pradze*. [w:] J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 219–227.
- Kasprzycki J. (2004), *Praga*. [w:] *Korzenie miasta. Warszawskie pożegnania*. Warszawa: Wydawnictwo VEDA, tom III.
- Kłoczowski J.A. (2003), *Sacrum*. [w:] T. Gadacz, B. Milerski (red.), *Religia. Encyklopedia PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, tom 9: 22–25.
- Kłodnicki Z. (2011), *Znaki sakralne w przestrzeni. Próba typologii oraz występowanie (geografia) poszczególnych odmian kapliczek w Polsce*. [w:] J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 11–16.
- Krygiel Z. (2008), *Kapliczki podwórkowe warszawskiej Starej Pragi*. „Artifex” 10: 37–38.
- Madurowicz M. (2002), *Sfera sacrum w przestrzeni miejskiej Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG.
- Mariański J. (2004), *Sekularyzacja*. [w:] M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański (red.), *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*. Warszawa: VERBINUM Wydawnictwo Księży Werbistów: 364–369.
- Mich K. (2008), *Moje miasto Praga. Praga – My Neighbourhood*. Warszawa: Wydawnictwo MOST.

- Piwowarski W. (1996), *Uprzemysłowienie a religijność miejska: problemy i hipotezy przemian*. [w:] *Socjologia religii*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego: 301–326.
- Portal „Na Pradze”. <http://napradze.waw.pl/praskie-kapliczki/> [dostęp: 30.01.2016].
- Różańska-Mazurkiewicz A., Kaczyńska M. (2013), *Kapliczki i krzyże w miejskim krajobrazie Warszawy*. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 21 (*Obiekty religijne w krajobrazie*): 67–76.
- Soltan A. (2006), *Praga w ciągu wieków*. [w:] *Warszawskiej Pragi dzieje dawne i nowsze*. Warszawa: Wydawnictwo JEDEN ŚWIAT: 13–28.
- Woźniak A., Woźniak M. (2009), *Kapliczki, figury i krzyże przydrożne Grochowa, Kamionka i okolic*. Warszawa: Muzeum Warszawskiej Pragi – Oddział Muzeum Historycznego m.st. Warszawy.
- Wallis A. (2001), *Pojęcie obszaru kulturowego. Pojęcie centrum. Krajobraz i szata informacyjna*. [w:] *Socjologia miasta. Wybór tekstów*, M. Malikowski, S. Solecki. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej: 83–103.
- Wallis A. (1967), *Socjologia wielkiego miasta*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zielińska M. (1991), *Kapliczki Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.